

	ADİYAMAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ ISSN: 1308-9196 / e-ISSN:1308-7363
	Yıl : 17 Sayı : 46 Nisan 2024 Yayın Geliş Tarihi: 08.01.2024 Yayına Kabul Tarihi: 14.04.2024 DOI Numarası: https://doi.org/10.14520/adyusbd.1416411 Makale Türü: Araştırma Makalesi / Research Article Atıf/Citation: Coşkun, Ö. (2024). Medrese-İdeoloji İlişkisine Dair Yeni Bir Değerlendirme . <i>Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi</i> , (46), 558-586.

MEDRESE-İDEOLOJİ İLİŞKİSİNE DAİR YENİ BİR DEĞERLENDİRME

Özlem COŞKUN*

Öz

Tarih, insanlığın ortak bilincidir. Tarihin bir alt disiplini olan Eğitim Tarihi ise toplumların en eski tarihlerden günümüze kadar eğitim ve öğretimle ilgili ürettiği, geliştirdiği ve benimsediği düşünceleriyle, oluşturduğu kurum, program ve uygulamalarıyla nasıl bir insan tipi yetiştirilmeye çalışıldığını problem edinmiştir. Bu makalede eğitim tarihinin problem alanı ve araştırma sınırları içerisinde Türk-İslam Tarihi'nin eğitim kurumlarından biri olan medreselerle birlikte kavram olarak eğitim ve ideoloji kavramları incelenmekte ve medrese ile ideoloji arasındaki ilişki değerlendirilmektedir. Kaynak taranma metodunun uygulandığı bu çalışmada, ideolojinin popüler olan olumsuz tanım ve kullanımından ziyade kavramın olumlu olan üç tanım ve kullanımı söz konusu ilişkisinin analizinde ele alınmaktadır. Bu makalenin önemi, medrese-ideoloji ilişkisini ideolojinin olumlu yönleri etrafında değerlendiren bir çalışma olmasıdır. Bu çalışmanın söz konusu ilişkiyle Eğitim Tarihi'nin problematiğine yeni, güncel ve farklı bir bakış açısı sunacağına inanıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Medrese, İdeoloji.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, ozlemcoskun@kastamonu.edu.tr, Kastamonu/Türkiye

A NEW EVALUATION OF THE MADRASA-IDEOLOGY RELATIONSHIP

Abstract

History is the common consciousness of humanity. History of Education, which is a sub-discipline of History, has taken the problem of what kind of a human type is tried to be raised with the ideas that societies have produced, developed and adopted about education and training from the earliest dates to the present day, with the institutions, programs and practices they have created. This article examines the concepts of education and ideology as concepts together with madrasas, one of the educational institutions of Turkish-Islamic History within the problem area and research boundaries of the history of education, and evaluates the relationship between madrasah and ideology. In this study, in which the literature review method is applied, three positive definitions and uses of the concept are considered in the analysis of the relationship in question, rather than the popular negative definition and use of ideology. The importance of this article is that it is a study that evaluates the madrasa-ideology relationship around the positive aspects of ideology. We believe that this study will offer a new, up-to-date and different perspective to the problematics of the History of Education through this relationship.

Keywords: Education, Madrasa, Ideology.

1. GİRİŞ

Tarih, insanlığın gelişim ve ilerleme sürecinin ürünü olan toplumsal ortak bilinçtir. Bu ortak bilincin yaratılmasında eylem, idrak ve söylem olmak üzere üç seviye esastır ki (Ruby, 1991, s. 580) tarih, böylesi bir zemin üzerinde bütüncül ve kapsayıcı (siyasi, askeri, toplumsal, ekonomik, hukuki, kültürel vb.) bir bilgi etkinliği olarak ortaya çıkmaktadır. Tarihin kapsam ve sınırları içerisinde toplumların en eski tarihlerden günümüze kadar eğitim ve öğretimle ilgili ürettiği, geliştirdiği ve benimsediği düşünceleriyle, oluşturduğu kurum, program

ve uygulamalarıyla nasıl bir insan tipi yetiştirilmeye çalışıldığını problem edinen alt dalı da eğitim tarihidir (Akyüz, 2015, s. 2). Bir başka ifadeyle toplumların ön dönemlerinden an dönemlerine kadar olan süreçteki eğitim ve öğretim hareketliliğini ard dönemlere referans olacak mahiyette araştıran eğitim tarihi, fikrî ve örgütsel yönleriyle tarihin bir alt disiplini. Bu makalede politik ve entelektüel yaklaşımlarıyla ideolojinin, örgütsel ve fikrî yönleriyle medreselerdeki eğitim ve öğretime etkileri ve yansımaları eğitim tarihinin araştırma ve değerlendirme sınırları kapsamında incelenmekte ve değerlendirilmektedir. Sonuçta iki temel bulguya ulaşılmaktadır. İlki, eğitim kavramının doğal tanım, içerik ve kapsamını kıran ideolojinin, toplumsal yeniden üretim yararına kurumlarıyla işleyen sosyo-politik bir davranış geliştirdiğidir. Diğeri ise sosyo-politik tutuma uyumlu makul ve makbul birey yetiştirilmesinde medreselerin araçlaştırıldığı ve burada verilen eğitim ve öğretimin toplumsal yeniden üretimde önemli bir rol üstlendiğidir. Bu doğrultuda öncelikle ideoloji ve eğitimin kavramlarının tanım ve içeriği ile bu kavramların birbirleriyle olan ilişki zeminleri çalışmanın esas amacından uzaklaşmaya mahal verilmeden genel ve öz bir analizle ele alınmaktadır. İlerleyen sayfalarda hem kavram hem de kurum olarak medreselerin politik ve entelektüel yaklaşımlar bağlamında ideolojiyle olan ilişkisi incelenmektedir. Bu makalenin önemi, medrese-ideoloji ilişkisini ideolojinin olumsuz içerik ve kapsamından ziyade bu kavramın olumlu yönlerine odaklanarak söz konusu ilişkiyi değerlendirme çabasıdır. Bu minvalde medrese-ideoloji ilişkisi problematiğiyle eğitim tarihindeki ön dönem araştırmalarına ve değerlendirmelerine ideoloji kavramının olumlu tanım ve kullanımıyla yeni ve güncel öneriler sunarak katkı sağlamasıdır. Tüm değerlendirmelerimizde amaca ve konu içeriğine dair kitap, makale ve diğeri ilgili metinlerinden oluşan eserlerin incelenmesini ve değerlendirilmesini kapsayan kaynak tarama metodu uygulanmaktadır.

1. KAVRAM ANALİZİ BAĞLAMINDA EĞİTİM VE İDEOLOJİ NEDİR?

İnsan, akıl ve duygu varlığı olarak zihinsel ve bedensel gelişiminde bilgi, beceri ve yeteneğini fiziksel ve toplumsal koşullara uyumlu ve eşgüdümü olarak aktifleştirir. Bu aktifleştirmede o, toplumsal bir bütünlüğün parçası, yani sosyolojik bir varlık olarak davranış örüntüleri edinir, geliştirir ve yaşar. Bu nedendir ki eğitim, insanlık tarihi ile yaşıt bir geçmişe sahiptir. Tarih öncesi çağlarda mağara duvarlarına yapılan resimlerle başlayan insanın basit eğitim yaşantısı, felsefesi, teorileri, kurumları, sistemli, planlı ve metotlu ama daha karmaşık süreçleri ve pratikleriyle günümüze kadar gelmiştir ki bu da eğitimin bir süreç olduğunu göstermektedir. Bu süreçte beklenti farklılığı, insan-eğitime ilişkisine yön vermektedir. Bu yönün tayininde düşüncenin temeline neyin konulduğu önemlidir: bilgi edinmek mi, sosyolojik bir varlık olarak bireyi toplumun kültür ve esaslarıyla bilinçlendirmek mi veya bireyin pratik hayatını kolaylaştıracak ilgi ve yeteneklerini geliştirmek mi? Bireysel ve/veya toplumsal açıdan -biri veya tümü- hangi gerekçeler söz konusu olursa olsun, bu beklenti öbeği insanın yaşamını sürdürebilme gayesine odaklı olduğu kadar, toplumsal varlığın istikrarı ve istikbali içindir. Bunun içinde toplumsal bir varlık olan insanın, doğa ile toplum kurallarını anlaması ve anlamlandırılması ve buna bağlı olarak ön dönem yaşananların toplam deneyimini, davranış, tutum ve yaşam tarzı olarak bu dönemde yaşayanların öğrenmesi ve sonraki nesillere aktarması gerekmektedir (Türer, 2011, s. 2). O halde eğitim nedir?

Eğitim, öğretim kavramıyla eş anlamlı bir kelime olarak algılanan ve birbirlerinin yerine kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumu iki neden üzerinde değerlendirmek mümkündür. Nedenlerden biri amaçlar dizisi olan eğitimin, öğretimi de içine alan geniş bir kapsamının olmasıdır. Diğeri ise ilkin

iltisaklı olarak, öğretimle kişiye kazandırılan davranışların olumlu etkilerinin eğitime dönüşmesidir (Akyüz, 2015, s. 2). İki nedenli böylesi bir öngörünün haklılandırılmış tarafı her iki kavramın tanımında kendini ortaya koymaktadır. Öğrenmenin¹ gerçekleşmesi ve bireyde istenen davranışların gelişmesi bağlamıyla öğretim,

“teşkilatlı ve düzenli olarak genellikle bir öğretim kurumunda (okul vs.) öğretmenler tarafından, öğrencilere, araç gereç kullanılarak bilgi aktarılması ve öğretilmesi çalışmalarının tümüdür. Başka deyişle öğretim, öğrenmenin gerçekleşmesi için girilen düzenli, teşkilatlı, planlı çabaların tümüdür (Akyüz, 2015, s. 2).”

Öte yandan eğitim ise “kültür alanında devralınan mirası, gelecek kuşaklara aktarmanın yanı sıra, kişilere bir takım bilgi ve beceriler kazandırarak, onların topluma katılıp faydalı olmasını sağlayan yetiştirme ve geliştirme işidir” (Ayhan, 2011, ss. 14-15). Fransız sosyolog Émile Durkheim (1858-1917) ise hem nedensel hem de işlevsel içeriğe ve kapsamıyla eğitim, “yetişkin nesillerin toplumsal yaşam için daha olgunlaşmamış kişiler üzerinde uyguladığı etkidir. ... Kısacası, eğitim, genç neslin... toplumsallaşmasıdır”. Amacı ise “bir bütün olarak politik toplumun ve çocuğun bilhassa yazgılı olduğu özel toplumsal çevrenin ondan talep ettiği birtakım fiziksel, entelektüel ve ahlaki şartları çocuğun içinde harekete geçirmek ve geliştirmektir” (Durkheim, 2016, s. 54). Bu amaç etrafındaki toplumsal işlevini ise Durkheim şöyle dile getirmektedir (Durkheim, 2016, ss. 54-62; İnan, 1991, s. 513; Kesici, 2018, ss. 979-980):

“Bireylerin yetenek ve potansiyellerini onların kendileri için değil, fakat toplumun gereksinim duyduğu yetenek ve kapasiteleri çerçevesinde geliştiren; bireyleri, içinde buldukları belirli bir çevreye hazırlayan; toplumun

¹ Eğitim sistemi kapsamında öğrenme, öğretme ve öğretim kavramları hakkında detaylı bilgi için (Bkz. Gutek, 1997, ss. 1-9; Türer, 2011, ss. 5-7).

gereksinimlerini karşılamak, toplumu korumak ve geliştirmek gibi temel işlevleri olan ve toplumdan topluma, zamandan zaman değişiklik gösteren sosyal yapılanmanın temel kurumlarından biridir.”²

Tanımlardaki ortak ileti, toplumsal varlığın (genç) bireylerden beklediği ve talep ettiği fiziksel, zihinsel, entelektüel ve ahlaki şartlara uyum sağlamasıdır. Çünkü dinî ve ahlaki inançlar ve uygulamalarla bunlara bağlı ama özerk olan milli ve/veya meslekî geleneklerin kolektif bir fikir bütünlüğü olarak toplumsal varlığın beklenti ve talepleri, ideal insan tipini yaratma çabasına odaklıdır. Önceden belirlenmiş amaçlar etrafında bireyleri yönlendirme ve yetiştirme çabası olarak eğitimin rolü ise kolektif bir fikir bütünlüğünün ögesi olan bireyde bu yönde farkındalık ve bilinç oluşturmak, bunu harekete geçirmek ve gerçekleştirmektir. Bu noktada eğitimin hem amaç hem de araç olma sınırlarının belirlenmesi oldukça önemlidir.

Eğitim, toplumsal esasların aktüelliği ve sürdürülebilirliği açısından bir araç konumundadır. Aynı zamanda toplumsal varlığın istikrarına ve bekasına dair planlı ve metotlu çalışmalarıyla maddi ve manevi kalkınmayı sağlayıcı etkileşim halindeki kuvvetlerin verimliliğine ve etkililiğine öncü katkı sağlayan işleviyle de amaç dizisidir. Daha net bir ifadeyle eğitim, milletin ve devletin bekasının sağlanması ve korunması, bireyde sosyo-politik bilincin oluşturulması hedefinde

² Türk sosyolog, yazar, şair ve siyasetçi Ziya Gökalp (1876-1924) *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri* adlı eserinde “eğitim, bir cemiyette yetişmiş neslin, henüz yetişmeye başlayan nesle fikirlerini ve hislerini vermesidir” (Gökalp, 1973, s. 321) şeklinde tanımlanırken, aynı şekilde Y. Akyüz için eğitim, “kişinin zihni, bedeni, duygusal, toplumsal yeteneklerinin, davranışlarının istenilen doğrultuda geliştirilmesi, ya da ona bir takım amaçlara dönük yeni yetenekler, davranışlar, bilgiler kazandırılması yolundaki çalışmaların tümüdür (Akyüz, 2015, s. 2).” Ayrıca “What is Education?” başlıklı çalışmada John Milton (1608-1674), John M. Gregor (1822-1898), John Stuart Mill (1806-1873) gibi bilim insanlarının yanı sıra The Century Dictionary, Dictionary of Philosophy and Psychology, Committee of Fifteen, Webster gibi kaynaklarda da buna benzer birçok tanıma rastlamak mümkündür (Bkz. “What is Education?”, 1905 s. 354-355). Benzer şekilde H. Çelikkaya’nın *Eğitimin Anlamları ve Farklı Açılardan Görünüşü* adlı çalışmasında da farklı eğitim tanımlarına yer verilmiştir (Çelikkaya, 1991, s. 78).

araç; bireye yönelik ve sosyo-kültürel yönelimli, karmaşık ama birbirleriyle etkileşim halinde olan parçaların işlerliği açısından da amaçtır (Tezcan, 1985, ss. 46-48). Dolayısıyla amaç-araç ilişkisiyle orantılı olarak eğitim, zihnin, duyguların ve görgü kurallarının geliştirilmesiyle zihinsel ve ahlaki bilgi edin(dir)me süreci olduğu gibi, insanın soru ve sorunlara çözüm üretme anlayışını disipline eden, düzenleyen ve görgü ve alışkanlıkları şekillendiren bütüncül bir yapılan(dır)ma şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada medrese-ideoloji ilişkisinin merkeze konumlandırıldığı dikkate alındığında, eğitimin amaç dizisinden ziyade araç olma yönü öncelik kazanmaktadır. Bu nedenle politik bir aygıt olan ideolojinin tanım, içerik ve kapsamını değerlendirmeye ihtiyaç vardır. Çünkü eğitimin en eski çağlardan bu yana farklı biçim, kurum, özne ve yöntemlerle tarihsel izdüşümlerini takip ederken, sağlıklı sonuçlar elde edilebilmek için onun, etkileşimde olduğu kuvvetlerle ilişkisi değerlidir. Bu analiz de politika bu kuvvetlerden biridir ve ideoloji de bu kuvvetin en önemli aygıttır.

Modern bir olgu olarak ideolojinin kökenleri, İngiliz ve Fransız Devrimleriyle birlikte geleneksel düşünce biçimlerinin pasifleşmesi, ulus-devletlerin yükselişi, siyasi iktidar üzerindeki elit tekelinin çöküşü gibi birbiriyle ilintili güçlü bir arka plana ve sürece sahiptir. İdeoloji, 19. yüzyıl boyunca Batı'da kamusal yaşamı kuşatan ve istila eden, 20. yüzyılda ise evrensel bir hâkimiyet kurma iddiasıyla özellikle siyasetle ilgilenen entelektüel sınıfları olumsuz yönde etkilemiştir. Amerika Birleşik Devletleri, Büyük Britanya, Fransa, Almanya, İtalya, Rusya vb. ülkelerde farklı etkileri ve ezici bir gücüyle varlığını hissettiren ideolojik bakış açısı, yeterince güçlendiği her yerde, entelektüel yaşamın özgür alanını tahrip etmiş, felce uğratmıştır. O, bilim, felsefe, tarih, sosyoloji vb. daha birçok alanda orijinal, özgür ve özgün fikir ve düşünce yaratımını standardize etmiş ve toplumsal yaşamın esnek konsensüsünü kırmıştır. Yeni bir düzen odaklanmasıyla mevcut düzenin doğallığını daraltan ve sertleştiren ideoloji, her biri kendine özgü olduğunu iddia eden çeşitli tezahürlerde ortaya çıkmıştır ki İtalyan Faşizmi,

Alman Nasyonal Sosyalizmi, Rus Bolşevizmi, Fransız ve İtalyan Komünizmi bunlardan bazılarıdır (Shils, 1958, s. 450).

Kavramların olumlu ve olumsuz anlamlara sahip olması, insanın akıl varlığı olduğu kadar duygu varlığı olmasıyla da ilişkilidir. İdeoloji, menfi içerikle doldurulabilme ve kullanılabilme olanağı olan birkaç kavramdan biridir. Özellikle kavramın, farklı siyasal yaklaşımlar ve pratiklere hâkim olan fikirlerin yanlış bilinçlendirme veya hakikat karşıtlığı etrafında tanımlanması, bu olumsuz algıyı güçlendirmiş, pekiştirmiştir. Bir süreç olarak ideoloji politik, ekonomik ve entelektüel çerçevesiyle ele alındığında çok yönlü bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanın beklentileri, talepleri, arzuları, korkuları ve kaygıları kavramların tanımlarını ve kullanımlarını ya yıpratır ve yok olmaya sürükler ya da yaygın bir üne kavuşturur. Aslında ideoloji üzerine yapılan tüm çalışmalar incelendiğinde kavramın her iki durumunun da aktif olduğu görülmektedir. Çünkü ideolojinin tarihçesi sınırlarından bakıldığında³ hem insanın yaşantı ve tecrübe serüvenine dair her soru onun aracılığıyla açıklanmaya çalışılmıştır hem de bu serüvenin sınırları içinde bütün sorunlar ona yüklenmiştir. Bu bağlamda insanın tutum ve davranışlarında rol alan unsurların (din, ahlak, gelenek, siyaset ve felsefi gibi) etkisiyle kavramın başkalaşması güçlü bir olasılık olarak durmaktadır (Macit, 2016, ss. 30-31).

Fransız Devrimi ile birlikte kullanımına başlanan ve öncelikle “doğru düşünme bilimi” adıyla düşünce tarihinde yer edinen ideoloji kavramı, Edward Shils (1910-1915) tarafından en geniş anlamıyla şöyle tanımlanmaktadır: “İnsan ve toplumun geliştirdiği, insan-toplum-evren ilişkisinde kapsamlı bilişsel ve ahlaksal inanç sistemlerinin bir biçimidir” (Ergil, 1983, s. 69). Başka bir deyişle, “belirli bir biçimde düşünceyi ve davranmayı haklı çıkarmak veya düşünce ve davranışları

---

³ İdeoloji kavramının tarihsel gelişimi hakkında detaylı bilgi için (Bkz. Eagleton, 2002, ss. 46-76; Mardin, 1997, ss. 13-41; Topakkaya, 2007, ss. 163-180).

belirli bir biçimde etkilemek işlevini taşıyan inanç, tutum ve düşünceler demetidir” (Ergil, 1983, ss. 69-70). C. Fuchs ideolojiyi (Fuchs, 2020, s. 217), “iletişim, kültür, psikoloji, duygular ve inançlar alanında işleyen, tahakküm ve sömürüyü yeniden üreten bir strateji” olarak tanımlarken; ideolojinin duygusal alt yapısıyla ilgilenen S. Tomkins’e göre ideoloji, “insanların aynı anda en açık sözlü ve en tutkulu oldukları, hakkında hiçbir kanıt bulunmayan ve en az emin oldukları organize fikirler bütünü” (Frank & Wilson, 2020, s. 111). Dikkat çeken tanımlardan biri de 1804-1814 arasında Fransa İmparatoru olan ve tüm Avrupa’yı etkileyen politikacı ve asker Napolyon Bonapart’a (1769-1821) aittir. Esas olanın sadece politik güç olduğuna inan Napolyon’a göre ideoloji, “felsefi bir teorinin politik güce karşı bir meydan okumasıdır” (Topakkaya, 2007, s. 166).

İdeolojiyle ilgili daha birçok tanım, kullanım ve yaklaşımı görmek mümkündür. Çünkü o, rasyonel bir varoluşa ilişkindir. İnsan yaradılışında bulunan bütün gizli kabiliyetlerin geliştiren eğitim ile ideoloji arasındaki münasebet de bu noktada kendini göstermektedir. Eğitimin amaç dizilerinin, toplumsal varlığın istikrarı ve sürdürülebilirliği için toplumsal yapıdaki belirsizliği katlanılabilir bir kaygıya dönüştüren, toplumsal yaşamda bir anlam sahası oluşturan ve seküler dünyaya değer yükleme rolünü üstlenen ideolojiyle kurduğu ilişki düzlemi, ideolojinin toplumsal işlevini oluşturmaktadır. Çünkü insan, düşünme ve söylem yetisiyle öğrenme sürecine sahip, istekleri, arzuları, beklentileri olan, kimi dönem asileşen kimi dönem itaat eden, duygu-akıl ahengini arayan, kişisel farkındalığa sahip ama sosyal bilinci de olan, sosyalleşme sürecine dâhil olabilen, kültürel değerleri özümseyebilen ve aktarabilen, anlamak ve anlamlandırmak isteyen, varlığının devamlılığı için mücadele veren, amaçları olan, korkan, kaygılanan, mutlu olan vb. birçok özelliğe sahip bir varlıktır (Macit, 2016, ss. 31-34). Dolayısıyla toplumsal varlığın varoluşsal ve bilişsel ilkeleriyle çelişmeyen, çekişmeyen, bağdaşık ve örtüşük olan hem ontolojik hem de epistemolojik bir süreç olarak ideoloji ile eğitim ilişkisi, toplumsal dinamikleri (sosyolojik, iktisadi,

askeri, tarihi, dini ve kültürel) formülize eden bağı ve bağımlı bireylerin yetiştirilmesine dayalıdır. Bu nispette nesillere, siyasi, askeri, toplumsal, iktisadi, hukuki ve kültürel düzenin temel değerlerini, esaslarını, anlam dünyasını, inançlarını benimsetmek eğitim-ideoloji ilişkisinin bağlamıdır.

Bu çalışmada eğitim-ideoloji ilişkisinin özel birimi medreselerdir. Bireyin (kulun), içinde doğduğu ve yaşadığı toplumun değerlerini, inançlarını, normlarını, tutum ve davranışlarını edindiği, kültürel ve toplumsal aktarım sürecinde en önemli araçlarından biri olan medreseleri, hâkim fikrin söylemlerinin benimsetildiği ve/veya güncellendiği ideolojik aygıtlar olarak değerlendirmek mümkündür. Zira medreselerin, sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel farkındalığın oluşturulmasında, toplumsal ve siyasal düzen içerisinde bireylerin (kulların) ödev ve sorumluluk hatlarının biçimlendirilmesinde ve onların bu nispette bilinçlendirilmesinde rolleri ve etkileri muazzamdır. Dolayısıyla öncelikli olarak denilebilir ki medrese-ideoloji ilişkisi, bireylerin bilinçlendirilmelerinde ve biçimlendirilmelerinde nasıl bir eğitim anlayışının takip edileceğine odaklanan ilişki biçimidir.

2. MEDRESENİN KAVRAMSAL VE TARİHSEL GÖRÜNÜMÜ

İslam Medeniyet Tarihi'nde eğitim tarihinin miladı kabul edilebilecek ilk adım, Hz. Muhammed'in Müslümanlara Erkam bin Ebu'l-Erkam'ın evinde Kur'an-ı Kerim öğretmeye başladığı an olarak görülebilir. Bu ilk adım, medreselere, hatta günümüzdeki modern okullara varan eğitimin gelişim sürecinin de başlangıç noktası olarak kabul edilebilir (Atçeken, 1998, s. 188). Bu başlangıcın gelişim silsilesi ise İslam Medeniyet Tarihi'nde eğitimin hareketliliği göz önüne alındığında, sırasıyla önce ailede, sonra kütüphanelerde (temel eğitim kurumları), camilerde, medreselerde ve araştırma merkezlerinde verildiği gözlenmektedir (Bouamrane, 1988, s. 279).

Sözlükte medrese, “okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak” anlamındaki ders (dirase) kökünden gelen mekân ismi olarak kullanılmaktadır (Bozkurt, 2003, s. 323). “Ders yapılan veya çalışılan yer”(Kütükoğlu, 2000, s. 3) anlamına gelen medrese, İslam âleminde olduğu kadar dünya medeniyetinde de bir merhaleyi ifade eden ve medeniyet tarihinde sistematik şekil ve metotla öğretim yapan ilk kuruluş olarak kabul edilmektedir (Parmaksızoğlu, 1976, s. 370). İslamiyet dönemi eğitim-öğretim yerleri olarak kurulan medreselerin, resmi bir kuruluş olarak devlet eliyle belli bir varlık ve biçim kazanması, X. yüzyılda Karahanlılar Devleti (840-1212) zamanına rastlamaktadır. Ayrıca İslam tarihçileri, medreselerin ilk kurucusu olarak da Nizâmülmülk⁴ üzerinde durmaktadırlar. Bu bağlamda medreselerin teşekkülünde hangi kurumların örnek alındığını, ne zaman ve hangi coğrafyada kurulduklarını öz hatlarıyla değerlendirmek uygun olacaktır.

Bu mesele aslında bugün bile farklı görüşler nazarında tartışılmaktadır. İlk medrese olarak kabul edilen müessesenin, Abbasi sultanlarından Me'mun döneminde (813-833), Bağdat'ta Beytü'l-hikme adıyla 832'de kurulmuş olduğuna ve herkese açık ilk okuma ve araştırma enstitüsü olarak değerlendirildiğine dair birtakım bilgiler söz konusu olsa da, yine de bu konudaki belirsizlik ortadan kalkmamıştır (Atay, 1983, s. 30; Baltacı, 1976, s. 5). Beytü'l-hikme'lerde Arap, Yahudi ve Hristiyan olan ehil bilim insanları birlikte hareket ederek Yunan, Hint ve Eski İran kültürüne ait eserleri inceledikleri bilinmektedir. Benzer şekilde çeviri hareketliliğinin yoğun olduğu VIII.-XII. yüzyıllarda, çeviri merkezleri niteliğindeki Beytü'l-hikme'lerde Platon ve Aristoteles gibi Antik düşüncenin önemli isimlerinin eserlerinin Arapçaya tercüme edilmesi de, Türk-İslam Kültür Tarihi açısından en dikkat çeken faaliyetlerdir. Ayrıca daha önceden

---

⁴ “Nizâmülmülk” isminin yazımı farklı kaynaklarda “Nizamü'l-Mülk” şeklinde de geçmektedir. Ancak çalışmamızda Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'ndeki “Nizâmülmülk” yazım şekli olan tercih ettik.

camilerde okutulan derslerin hepsinin okutulmasının sürdürüldüğü, özellikle de akli ilimlere de yer verildiğini belirtmekte fayda görüyoruz.

Okul niteliğindeki medreselerin ortaya çıkışında Maveraünnehir ve Horasan ve bölgeleri ön çıkmaktadır. Bu bölgelerindeki medreselerin teşekkülünde, Türk-Budist manastırlarının etkisi dikkat çekicidir (Taşdemirci, 1988, s. 269). Hatta bu anlayışa, medreselerinde eklendiği Türk-İslam merkezlerinin hem tasarımının hem de çeşitli unsurlarının ilham kaynağının İslamiyet'ten önceki Orta Asya kültürü olduğu ve bunların ana ocağının Türk-Budist külliye olduğu fikri gerekçe gösterilmiştir (Tekindağ, 1973, ss. 3-4). Görüldüğü gibi ilk medresenin nerede kurulduğu ve/veya meselesinde çeşitli iddialar söz konusudur ve kesin bir bilgi ortaya konulamamıştır. Hatta yukarda da değinildiği üzere bilinen haliyle medrese ifadesinin ilk olarak IX. asırda kullanıldığı, ancak medreselerin devlet desteğiyle resmi mahiyet kazanmasının ise X. asırda Karahanlılar zamanında gerçekleştiği verileri dahi tartışılmaya devam etmektedir (Dağ & Öymen, 1974, s. 119). Aynı şekilde medresenin ilk kurucusunun Nizâmülmülk olduğunu öne süren İslam tarihçileri, savlarının hala eleştirilere açık olduğu gerçeğiyle de yüz yüzedirler. Çünkü İslam Tarihi'nde Nizâmülmülk'ten evvel hizmete geçirilen medreselerin varlığından söz edilmesi, bu durum hakkındaki anlaşmazlığı pekiştirmiştir. Öyle ki Nizamiye Medresesi'nin İslam Dünyası'nda ilk medrese olduğu Aydın Sayılı'nın "Higher Education in Medieval Islam" adlı çalışmasında savunulduğunu ve desteklediğini görmekteyiz. Ne var ki Nizâmülmülk'ten önce de medreselerin var olduğuna ileri süren El- Markizi ve El- Suyutü gibi yazarlarla da karşılaşmaktayız. Onlara göre Selçuklu vezirin girişimlerinden önce Tahran'da Hatimi adıyla kurulan ve ikinci olarak da Bağdat'ta El-İsmail'i tarafından açılan medreseleri vardı (Güven, 1988, ss. 126-127).

Nizâmülmülk'ün Bağdat'ta kurduğu Nizamiye Medresesi'nden sonra büyük merkezlerde de örneğin Merv, Belh, Nişabur, Basra, Rey gibi aynı isimle medreseler kurulmuştur. 1128-146 yılları arasında Halep Atabeyliği ve 1154-1174 yılları arasında da Şam Atabeyliği yapan Nûreddin Mahmud Zengî de, Nizâmülmülk'ten sonra Halep, Humus, Şam gibi şehirlerde medreseler yaptırmış ve onlarla yakından ilgilenmiştir. Ayrıca yine Mısır'da ve Kudüs'teki ilk medreselerin de Selahaddin Eyyubi (ö. 1193) tarafından yaptırıldığı görülmüştür (Zeydan, 1913, s. 402). Türklerin yeni anavatanları olan Anadolu ise Nizâmülmülk öncülüğünde kurulan Nizamiye Medreselerinin en yaygınlaştığı yer olmuştur. Anadolu'da medreselerin vakıf müessesesi olarak kabul edilmesiyle sultanlar, hatunlar ve zenginler, kısacası devletin seçkin kesimi medreseler kurarak, bu eğitim yuvalarını vakıf kültürüyle uyumlu şekilde yönettiklerini de belirtmekte fayda vardır (Tekindağ, 1973, s. 7). Bu noktada dikkatleri çekmek istediğimiz gereken husus, bu yapıların ruhsatının devletin erişim alanı dışında kalmış olmasıdır. Ne Halife ne Sultan ne hatunlar ne de zenginler, kendileri kurumların kurucuları olsalar bile, herhangi bir şekilde ruhsat verme veya bununla ilgili yasa çıkarma yetki ve gücüne sahip olamamışlardır. Âlimler veya müderrisler medresenin ve burada yapılan ilmi çalışmaların kaderini başkalarını takdir ve onayına bırakmamışlar, kontrolü ve denetimi ellerinde tutmuşlardır. Kurucunun sadece kurucu olma vasfından başka yetki alanının kısıtlanması eğitim üzerinde siyasetin oyununun daraltmasına fırsat sağlamıştır (Makdisi, 1970, s. 262).

Medreselerin teşekkülünde, tek neden üzerinde anlaşılacak kadar birden fazla ve birbiriyle ilişkili nedenler örüntüsü söz konusudur. Fiziki, ekonomik, dini ve politik nedenler ekseninde değerlendirilebilecek iç içe geçen bu örüntü, medrese-ideoloji ilişkisinin dayanaklarının değerlendirilmesi nispetinde belirli ipuçları verecektir.

Bu örüntünün ilk ögesi fiziki mekân yetersizliğinden kaynaklanan yeni bir müessese ihtiyacını doğmasıdır. Bu duruma iten ana faktör ise eğitim-öğretim hareketliliğinde sürelilikten ziyade sürekliliğin gerekliliğidir. Benzer şekilde halkın öğretime olan eğiliminin artması, ders gruplarının oluşması ve öğretim esnasında ders hocalarının ve öğrencilerin sesinin cami veya mescit cemaatinin ibadetini ifa etmesinde sorunlar yaşanması gibi nedenlerden dolayı eğitim-öğretim mekânlarının ibadet yerlerinden ayrılarak, müstakil alanlarda gerçekleştirilmesini gerektirmiştir. Daha net bir ifadeyle eğitim-öğretim için kullanılan ibadet yerlerinin fiziki koşullarındaki yetersizlik ve elverişsizlik, câmi ve mescit dışı müesseseleri ya da daha elverişli mekânları, teşekkülleri, yani medreselerin kurulmasını zorunluluk haline getirmiştir (Çelebi, 1974, s. 301). Medreselerin kurulmasını zorunlu hale getiren bir diğer neden ise Asr-ı Saadet döneminde Mescid-i Nebevi’de yer alan “Suffe” bölümü örneğinde olduğu gibi eğitim-öğretim süresince öğrencileri hem toplumsallaşma sürecinde rehabilite etme hem de ekonomik ihtiyaçlarını destekleme düşüncesidir (Çelebi, 1974, ss. 301-302). İslam’ın Arap Yarımadası’ndan Anadolu’ya uzayan ilerleyişiyle birlikte ilmi hareketlilik içinde gayret sarf eden her bir ferдин gerekli olan her ihtiyacının giderilmesine hassasiyetle yaklaşmıştır. Bu feraset nispetinde toplumsal müesseseler olarak medreselerin kurulması ve geliştirilmesindeki gayretler, devletin ödev-görev bilincini ve farkındalığını gösteren önemli emarelerinden biri olmuştur. Bu ilk iki etken fiziki ve ekonomik nedenlerdir. Ancak hem çalışmanın amacı hem de seyri açısından önem arz edenler, dini ve politik nedenlerdir.

Bu nedenlerden ilki, devletin mülki, adli ve ilmi kadro ihtiyacını, bu müesseselerden karşılama çabasıdır. Çünkü medreselerde yetişecek/yetiştirecek olan ve/veya yetişen bu kadroların, kurucu ideolojiyle çelişmeyen, onun istek ve taleplerini makul karşılayacak makbul kişilerden oluşması oldukça önemlidir. Örneğin, müderrisin siyasi erk, yani sultan veya

vezir tarafından atanıyor olması, bu mantaliteye uyumluluk esasıyla doğrudan ilişkilidir. Bu atamalar, medreselerde uygulanması gereken işleyişin, anlayışın, anlama ve anlamlandırma biçiminin nasıl bir perspektif etrafında planlanması, yürütülmesi ve güncellenmesi gerektiğine yönelik mesajlar içermektedir. Bir başka ifadeyle medreselerde yetiştirilenlerin, zihinsel, bilişsel ve psikolojik açıdan rehabilite edilerek sistemin dışında kalmayan, bağlı ve bağımlı birer kul olarak yetiştirilmesi esastır (Köymen, 1977, s. 87). İkincisi, İslamiyet'in kabul edilmesiyle birlikte dinin esaslarını öğretmek ve bunları yaymak için din görevlisi yetiştirmek de medreselerin kurulmasındaki bir diğer faktördür. Özellikle İslam coğrafyasına katılan yeni yerlerin manevi olarak da kazanılması, İslamiyet'i hala içselleştirme aşamasında olan Oğuz topluluklarının inançlarının güçlendirilmesi ve önceki inançlarının izlerinin silinmesi isteğinin de medreselerin kurulmasına ön ayak olan etkenlerdendir. Bir diğeri ise yine devlet politikasıyla uyumluluğu gözetilerek bilginleri/âlimleri, medreselere resmi bir görev ve maaşla bağlamak ve bu yolla onların devlet aleyhinde fitne çıkarmalarının önüne geçmektir. Son olarak ilk Türk devletlerinden itibaren Türk hükümdarlarının bilgiye, ilme, öğrenmeye, danışmaya yönelik eğilimlerinin ve istekliliklerinin etkisi; benzer şekilde Türk devlet geleneğinin temelini oluşturan "hizmet devleti", "devlet baba" olma anlayışının uzantısı olarak devletin kullarına en iyi koşul ve şartlarda olanaklar sunma ve bunu bir ödev bilinciyle toplumsal alana yansıtma azmi de altı çizilmesi gereken diğer nedenler olarak bir ehemmiyete haizdir (Akyüz, 2015, s. 44). Bu nedenlerin tümü medreselerin ödev-sorumluluk tanımının çerçevesini belirlediği de anlaşılmaktadır. Kaldı ki bu arka plan, söz konusu ilişkide ideoloji, "özellikle neden medrese ile birlikte değerlendirilmiştir?" sorusuna da cevap oluşturmaktadır. Çünkü görüldüğü gibi medrese, hem devlet yönetiminde ihtiyaç duyulan kadroların yetiştirilmesinde hem de buna bağlı olarak İslam savunusu misyonunun toplumsal yapı içinde benimsenmesinde hem kadim hem de İslami ilimlerin öğretimi merkezi bu kurumlardır.

3. MEDRESE-İDEOLOJİ İLİŞKİSİ

Eğitim, medrese ve ideoloji kavramların medrese-ideoloji ilişkisi düzleminde bir araya gelişi, gerçek varoluş koşullarıyla bireyin, bu kurumlarda yetiştirilmesine dayanmaktadır. Gerek kavramsal gerekse tarihsel analizin ortaya koyduğu verilerden hareketle de çalışmanın ana problemi olan ideolojinin olumlu içeriğiyle medrese eğitime olan etkisini değerlendirmek mümkündür. Öncelikle bu çalışmanın daha önce yapılmış çalışmalardan farklı yönünün, medrese-ideoloji ilişkisini ideolojinin olumsuz içerik ve kapsamından ziyade bu kavramın olumlu yönlerine odaklanarak söz konusu ilişkiyi değerlendirme çabası olduğunu belirtmiştik. Bu anlamda söz konusu ilişkide ideolojiyi, belirsizliğe ilişkin korkuları “katlanılabilir bir kaygıya” dönüştürme, toplumsal yaşamda bir “anlam” alanı sağlama ve son olarak seküler dünyanın “değer” taşıyıcısı olma yönleriyle anlamak ve anlamlandırmak gerekmektedir (Macit, 2016, ss. 31-34).

Türk-İslam devletlerinde her türlü dinî ve mezhebî muhalif akımlara karşı İslam’ı savunmak tarihî bir misyon olarak görülmüş ve Sünnî İslam bir devlet ideolojisi mertebesine çıkarılmıştır. Nitekim bu durum, XI. yüzyılda el-Maverdî’nin (972-1058) *el-Ahkamü’s-Sultaniyye* adlı eserinde (Akt. Ocak, 1990, s. 191) ve yine Gazalî’nin *el-İktisad fi’l-İtikad* adlı eserinde (Akt. Yılmaz, 2020, s. 4) “din ve devlet ikizdir, birbirinden ayrılamazlar” şeklinde formüle edilmiştir. Bu formülasyonla resmi ideoloji, Abbâsîler döneminden (750-1258) Osmanlılara kadar geçen süreçte din-devlet ikizliği olarak korunurken, Osmanlılarda özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren İslam-saltanat birlikteliği olarak güncellenmiş ve güçlenmiştir. Büyük Selçukluların Maveraünnehir bölgesine gelişi ve güçlü bir hâkimiyet kurma isteğinde Sünniliğin kabul edilmesi ve bu doktrinin kurulan devletin resmi ideolojisi olarak benimsemesi, Şii Büveyhoğulları’nın Abbasi hilafeti üzerindeki baskısını sonlandırmıştır. Bu baskıya geliştirilen reaksiyon, eğitim ve bilimin merkezi olacak medreseler

aracılığıyla İslam'ı Bâtıniliğe karşı korumak ve savunmaktır. Peki neden Sünnilik? Çünkü Sünnî gelenek her zaman siyasi iktidardan ve saraydan yana tavır sergilemiştir. Bu tavrın öne çıkan yönü, adaletsizlik, zulüm ve toplumsal karmaşa karşısında akıl varlığı olarak yaratılmışların en şerefli olan insana yaklaşımın kılıç ve silahla değil, kalben buğuz ya da dil ile olması gerektiği şiarıdır. Türklerin askeri ve siyasi hedefleriyle Sünnî doktrinin insancıl tavrı arasındaki bu uyumluluk, Sünnî geleneğin resmî devlet ideolojisi haline gelmesini sağlamıştır. Böylece XI. yüzyılın ortalarından itibaren Sünnî gelenek güçlü bir siyasi destek de kazanmıştır (Önal, 2018, ss. 1260-1261). Bu nedenlerden dolayıdır ki devletin resmi ideolojisi olan Sünnilik, Bâtıniliğe karşı İslam'ın savunulmasının başarıya ulaşma olasılığındaki belirsizliğin yarattığı kaygının reçetesi olarak görülmüştür. Bu reçetede İslam'ın savunulmasında hem dini hem ilmi hem de politik farkındalığa sahip genç nesillerin eğitilmesi olmazsa olmazdır. Dolayısıyla söz konusu ilişkinin bu safhasında ideolojiyi şu şekilde okumak ve anlamak mümkündür: İdeoloji (Sünnî doktrin), Bâtini propagandalarına karşı "medreseler niçin İslam karakoludur?" sorusuna tanımlanmış, anlam dereceleri ve sınırları belirlenmiş kavram ve çözüm odaklı tasarımlar sunan yanıtlar dizgesi oluşturmuştur. Veriler ışığında yanıtlardan birinin şöyle olma ihtimali yüksektir: Çünkü devleti yönetecek, yöneticilerini doğru olarak meşrulaştıracak ve İslam'ın değiştirilemez bir versiyonunu tanımlayacak ulema, müftü ve kadı sınıfı yaratmak; eğitim verilen öğrencinin bedenini bedensel pratikler ve taklit edici örnek figürler aracılığıyla disipline etmek hedeflenmiştir.

Nizamiye Medreseleri'ndeki öğretim elemanlarına bakıldığında, Türk-İslam Düşünce Tarihi'nde güçlü yer edinmiş önemli isimlerin yer aldığı görülmektedir. Örneğin Taberî (ö. 923), Ebu İshak Şirazi (ö. 1083), Gazâlî (ö. 1111), Suhreverdi (ö. 1234) hem Bağdat hem de Nişabur'daki Nizamiye Medreseleri'nde görev yapan âlimlerdi. 1091 yılında Nişabur'daki Nizamiye Medresesi'ne tayin edilen Gazâlî, 1097 yılında tekrar Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'ne dönmüş ve

burada dersler vermiştir. Özellikle Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'nde öğretim elemanı olarak görev alabilmek oldukça önemli olduğu ve bu göreve atanabilmek için aday âlimin toplum nazarında saygın veya meşhur bir ilim ehli olması gerektiği dikkate alındığında Gazâlî, 1091-1095 yılların bu medresede başmüdürlük görevini de yürütmüştür. O, İslam dünyasında aynı anda birden fazla hilâfetin ilan edildiği (Bâtınlılık, Râfizilik gibi) kaos ortamında belirsizlik ve anarşinin önüne geçmeye dair ilmi, siyasî ve toplumsal stratejileri ve uzlaştırıcı önerileriyle kabul görmüştür. Örneğin Gazâlî strateji ve uzlaşımçı yönünü döneme etki eden Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasındaki çekişmeyi sonlandırmak içinde öne çıkarmış ve bir orta yol olarak gördüğü ve kendisinin benimsediği Eş'ariyye düşüncesiyle bu uzlaşmazlığın biteceğini düşünmüştür (Yılmaz, 2020, s. 4). Benzer şekilde yaşadığı dönemin bütün ilimlerine hâkim olan âlim, din ile devlet arasındaki denge koşullu münasebetin tüm sosyal ortamı kuşattığı ve aslında bağımsız her iki mekanizmanın kendi içinde aşılması güç birçok meseleleri olduğunu görmüş ve bu yönde stratejiler geliştirmiştir. Din ve devlet sınırlaması ile mevcut toplumsal karmaşanın ve asiliğin engellenemeyeceğini düşünen Gazâlî, aksine böylesi bir ortamdan ancak daha itidalli hareket edilerek din ve devlet birlikteliğiyle üstesinden gelinebileceğini savunmuştur. Böylece toplumu hem ayırışmadan hem de tüm olumsuz etkilerden korumanın imkânını değerlendirmiştir. Din-devlet birlikteliğiyle ortaya koyduğu stratejide, dinin nasıl ki ebedi saadet için gerekliyse, devlet de bu hedefe ulaşma yolunda bir araç niteliğinde olmuştur (Yılmaz, 2020, ss. 2-4). Gazâlî, siyasi mecrayı sultana, dini mecrayı da halifeye teslim ederek birbirinden ayrı ancak kopamayacak olan merkezlerin kontrol edilmesini öğütlemiş, her ikisini de sağlıklı biçimde bir arada tutmanın yol ve yöntemlerini sunmuştur (Ocak, 2002, ss. 321-324). Yine Gazâlî'nin, halka açık dersler vermek için Bağdat Nizamiye Medresesi'nin karşısındaki Ebus Said Nişaburi'nin ribâtını bir ev gibi kullanarak hem öğrencileri sürekli gözetim altında tutmuş hem de öğrencilerin yanı sıra halktan kimselerin

de bu ribâtteki derslere katılabilmesine olanak oluşturmuş, böylece Bağdat Nizamiye Medresesi'ni çağının halka açık üniversitesi konumuna taşımıştır (Kırpık, 2008, s. 694). Dolayısıyla medrese müderrisi ve âlim olarak Gazâlî'nin tutum, davranış, inanç ve değerler bütünü'nün düşünce ve eylemlerine yoğun bir şekilde yansıdığını görmekteyiz. O, yaşadığı toplumunda egemen olan dini ve siyasi gerçekliğin öngörülerini ve bu öngörülerini oluşturan değerleri bir gelenekle ilintilendirmiştir. O halde denilebilir ki bu gelenek (ideoloji), öngörü ve değerleri bir anlam alanına yerleştirmiştir. Çünkü insanı ve toplumsal harekete geçiren ve eylemi meydana getiren şey bu öngörü ve değerlere bağlı "anlam"lardır. Değerler ve anlamlar bütünlüğü olan fikirler ve ideolojiler de dünyanın anlaşılması ve açıklanması için insana ve topluma bir bakış açısı sunar (Macit, 2016, s. 33). Kaldı ki Gazâlî'nin strateji ve uzlaşımçı öngörülerini, Sünni geleneğin hem insan ve toplum hem de din ve devlet doğasına ilişkin varsayımlarıyla simetriktir. Devletin resmi ideolojisi olarak Sünni geleneğin, temel işlevselliği ile hem tarihsel olaylara hem de olan ve olması gerekene bir tasavvur imkânı sunduğu açıkken, Gazâlî'nin toplumsal varlığın korunmasına ve devamlılığına dair stratejilerinin her daim düşünsel olandan, yani ehl-i sünnet düşüncesinden beslendiği, farkındalığının bu anlamda yüksek olduğu anlaşılmakta ve onun bilgi, beceri ve yeteneklerine tesir ettiği görülmektedir. Bu durum ideolojinin dünyamızı nasıl inşa ettiğine yönelik önemli bir örnektir. Medrese-ideoloji ilişkisinin bu adımı öne çıkan yargı ise hem din-devlet ikizliğinin hem de orta yol olarak Eş'arilik savunusunun toplum nezdindeki meşruiyetinin sağlanmasına devletin resmi ideolojisi olan Sünnilik, anlam alanı açmıştır. İdeolojinin (Sünni geleneğin) açtığı bu alan, toplum ve medrese kaynaşmasını sağladığı gibi, Bâtını fikirlere karşı toplumu bir ve diri olmaya da hazırlamıştır.

Nizamiye Medreselerini kurmasıyla İslam Düşünce Tarihi'nde önemli bir ekol olarak karşımıza çıkan Mutezile, ciddi bir reddiye ve eleştiriyi karşılaşmış ve özellikle Bağdat'ta tutunamayarak Hârizm taraflarına kaymaya başlamıştır.

Moğolların 1221 yılındaki savaşta Harezmşah ordusunu yok etmesiyle bu ekol gücünü ve etkisini önemli ölçüde kaybetmiştir. Mutezile ekolü, Abbasi sultanları Me'mun (ö. 833), Mu'tasım (ö. 841) ve Vâsık (ö. 846) dönemlerinde güçlenmiş ve yükseliş yaşamıştır. Bu dönemde Bişr b. el-Mu'temir (ö. 825), Nazzâm (ö. 849), Kadı Ahmed b. Ebu Duâd (ö. 854), Cübbâî (ö. 915) gibi ekolün önde gelen âlimlerinin devletin siyasi ve dini kabullerinde etkili olduğu görülmüştür. İtikadi konuları sistematik hale getiren ilk ekol olarak Mu'tezile, iman, kader, adalet ve ilahi sıfatlar gibi konularda akli da önem vermiş, hatta akıl ilkeleriyle çelişik gördüğü nakli bilgileri akılcı bir ruhla yeniden yorumlamayı tercih etmiş, sonunda bütün ilahi sıfatları inkâr yoluna gitmiştir. Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı problemleri üzerine akli ve nakli deliller⁵ ileri sürmüşler ki, bu ekolün eleştirilmesindeki başat mesele olmuştur. Özellikle Eş'ârî gibi önemli bir âlimin bu mezhebi terk ederek Sünnî bir kelâm ekolü kurması Mu'tezile'ye ağır bir darbe vurmuştur. Sonrasında Mu'tezilî doktrinlerin hatta İslam'a aykırı görüşlerin hepsinin tartışılması yasaklanmıştır (Ardoğan, 2011, ss. 127-128; Kurt, 2012, ss. 216-217). Anlaşılmaktadır ki Mu'tezile'nin seküler akla bu denli güvenle ileri sürdüğü fikirler, topluma yayılan din ve gelenek kaynaklı akıl ilkeleriyle uyuşmayan değerlerin silinmesi ve iddia olarak kalmayıp pratiğinin de sağlanması hedeflenmiştir. Öyle ki Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrinin 827 yılında ilk defa Abbasiler döneminde devletin resmi görüşü haline getirilmesi (h. 212/827) ve bu düşünceyi kabul etmesi için devlet tarafından devrin hadis âlimlerine baskılar yapılması kanaatimizi desteklemektedir (Kurt, 2012, s. 217). Ancak hedeflenenin ve baskıların aksine toplumun değerle olan ilintisini koparmanın mümkün olmadığı görülmektedir. Çünkü hangi kaynağa dayanılarak (akıl gibi) değer üretilirse üretilsin, geleneksel değerler her zaman toplumun anlam örüntüsü belirlemiştir. Özellikle medreselerde ve toplumsal sahada Gazâlî

---

⁵ Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini savunan Mu'tezile'nin ileri sürdüğü akli ve nakli deliller hakkında detaylı bilgi için (Bkz. Ardoğan, 2011, ss. 130-135).

örneğinde olduğu gibi Mu'tezile'ye karşı Eş'ârîliğin benimsenmesi, güçlenmesi ve dile getirilmesi Sünni geleneğin, yani devletin resmi ideolojisinin aracılığı ve taşıyıcılığıyla mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla medrese-ideoloji ilişkisinin bu son safhasında ulaşılabilecek nihai yargı, medreselerdeki gerek program ve planlamalarla gerekse toplumsal varlığın korunmasına yönelik hassasiyetle Sünni gelenek, yani resmi ideoloji, hem anlam alanı açma hem de bir değer taşıyıcısı olma görevini ifa etmiştir.

TARTIŞMA ve SONUÇ

İdeolojinin olumsuz tanım ve kullanımları etrafında medrese-ideoloji ilişkisi konu edinen birçok çalışma mevcuttur. Bu, kavramın menfi anlamının müspet anlamına nazaran daha popüler olmasıyla alakalıdır. Ancak ideolojiyi sadece olumsuz tanım ve kullanımlarıyla ve sürekli önyargıları beslediği savıyla değerlendirmek, onun hayatın içinde olma yönünü dilimlemektir. Çünkü her dünya görüşü, yani ideoloji, kendi içerisinde doğru ya da yanlış ama belirli bir algılama tarzı yaratır ve yaşatır. Kaldı ki ideolojinin önyargıları besleme yönü reddedilemez. Lakin katı ve sert önyargıları, müstakil olarak din, gelenek, güç, mit vb. birçok etkide beslemez mi? Gazâlî örneğinde olduğu gibi, hayatta karşılaşılan problemlerin anlamlandırılmasında kişiye bir öngörü sağladı aşikârdır. O halde denilebilir ki önemli olan keskin, yıpratıcı ve yorucu olanların içinden daha esnek, daha az yıpratıcı ve yorucu olanı seçmektir. Batınıilik-Sünnilik veya Mu'tezile- Eş'ârîlik çekişmesini ortaya koyduğu sonuçlar ortadadır. Dolayısıyla genel görünüşü itibarıyla medrese-ideoloji ilişkisinin, katı ve sert önyargılar dizgesinin gölgesinde kalan gerçeklerin fark edilmesine alan açan bir ilişki düzlemi olduğu görülmektedir. Bu düzlemde eğitim, genç nesillerin toplumsallaşmasındaki rolüyle; medrese, bu toplumsallaştırma çabasında makul ve makbul vatandaş yetiştirilmesinde üstlendiği sorumlulukla; ideolojinin ise medreselerde verilen eğitimle bireyin ideal ve reel olana dair tahayyüllerinin,

onun gerçek varoluş koşullarına bağlı olarak tasarılanmasıyla anlamak gerektiği açıktır.

Hem eğitimin hem de ideolojin bir süreç olduğu dikkate alındığında medrese-ideoloji ilişkisinin de bir süreç olduğu ve güncellendiğini, değişip geliştiğini söylemek mümkündür. Çünkü yukardaki değerlendirmeler bağlamında söz konusu ilişkinin işleyişinde hem eğitim hem de medreseler, devletin ve İslam'ın iç ve dış tehditlere karşı bekasının savunulmasının misyon edinildiği tarihi bir rolün araçlarıdır. Bu misyonun korunmasında ve sürdürülebilirliğinde ideolojinin (Sünni geleneğin), halk ve öğrenciler vasıtasıyla topluma belirli referanslar ışığında akılcı bir yol gösterici olduğu da görülmektedir. Ancak söz konusu misyonun ana hedefinden sapmasına neden olabilecek katı ve sert önyargıların medreseleri esiri yapabilme potansiyelinin hep canlı olduğu da unutulmamalıdır. Böylesi bir durumda medreseler hem eğitim planlaması hem de öğretim kadrosuyla önyargıların esaretine düşebilirler. Böylesi bir durumun aşılması da ancak (Nizamiye Medreselerinin kurulma gayesinde olduğu gibi) sorunu, bireye ve dolayısıyla topluma anlam alanı oluşturan ideolojinin (dönem koşullarında Sünni geleneğin) temel parametreleriyle çekişmek yerine, katı ve sert önyargıların açacağı sorunu açıklamak daha akılcı bir yöntem olacaktır. Kaldı ki yukarda da ifade edildiği gibi Sünni geleneğin insana yaklaşımın kılıç ve silahla değil, kalben buğuz ya da dil ile olması gerektiği şiarı, gerek Batınıliğe gerekse Mu'tezile'ye karşı Gazâlî ve daha birçoğunun stratejik ve uzlaştırıcı tavrı bu anlamda önemli bir destekleyicidir.

Sonuç olarak medrese-ideoloji ilişkisi problematiği ile ideoloji kavramının mümkün olumlu tanım ve kullanımını eğitim tarihinin problem ve araştırma sınırları içerisinde değerlendirdiğimiz bu ilişkinin nihai sonucunu şöyle özetlemek mümkündür. Medrese-ideoloji ilişkisi, tarihi bir misyon olan devletin ve İslam'ın iç ve dış tehditlere karşı mücadelesinde mevzi alanıdır. Bu alanda

ideolojinin, eğitimin doğal tanım, içerik ve kapsamıyla çatışmadan sosyo-politik bir davranış geliştirdiği ve bu davranışla uyumlu makul ve makbul birey yetiştirilmesinde medreselerin araçlaştırılarak tarihi misyonun bekasının korunmasında ve devamlılığında önemli bir rol üstlendiği görülmektedir.

Bu bağlamda M. Hanifi Macit'in de ifade ettiği gibi (Macit, 2016, s. 34) yine de "hemen hemen bütün toplumsal kurumlar ve üst anlatılar savundukları şeyde yeterince haklı ama reddettikleri şeyde hatalı olabilirler".

Çıkar Çatışması Bildirimi:

Bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve / veya yayınlanmasına ilişkin herhangi bir potansiyel çıkar çatışması olmadığını beyan ederim.

Destek/Finansman Bilgileri:

Bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve / veya yayınlanması için herhangi bir finansal destek almadığımı beyan ederim.

Etik Kurul Kararı:

Bu araştırma için etik kurul kararına ihtiyaç olmadığını beyan ederim.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Y. (2015). *Türk Eğitim Tarihi* (28. bs). Ankara: Pegem Akademi.
- Ardoğan, R. (2011). Mutezile'nin Halkul'Kur'an Fikrinin Eş'ariyye–Maturidiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi Kavramlaştırması. *Usul İslam Araştırmaları Dergisi*, 15(15), 125-159.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/usul/issue/16714/173796>
- Atay, H. (1983). *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Atçeken, Z. (1998). *Konya'daki Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ayhan, H. (2011). *Eğitim Bilimine Giriş*. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları.
- Baltacı, C. (1976). *Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası.
- Bouamrane, C. (1988). İslam Tarihinde Eğitim Öğretim Kurumları (N. Yazıcı, Çev.). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXX(1), 279-288. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2568953>
- Bozkurt, N. (2003). Medrese. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 28, ss. 323-327). Ankara. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/28/C280237>
- Çelebi, A. (1974). *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (A. Yardım, Çev.). İstanbul: Damla Yayınevi.
- Çelikkaya, H. (1991). Eğitimin Anlamları ve Farklı Açılardan Görünüşü. *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, (3), 73-85. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1948>
- Dağ, M., & Öymen, H. R. (1974). *İslam Eğitim Tarihi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Durkheim, E. (2016). *Eğitim ve Sosyoloji* (P. Ergenekon, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Eagleton, T. (2002). *İdeoloji* (5. bs; M. Özcan, Çev.). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Ergil, D. (1983). İdeoloji Üzerine Düşünceler. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38(1), 69-95. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/38347>
- Frank, A. J., & Wilson, E. A. (2020). Ideology. İçinde *A Silvan Tomkins Handbook* (ss. 111-118). University of Minnesota Press. <http://www.jstor.org/stable/10.5749/j.ctv182jthz.16>

- Fuchs, C. (2020). Ideology. İçinde *Communication and Capitalism* (C. 15, ss. 217-234). University of Westminster Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv12fw7t5.13>
- Gökalp, Z. (1973). *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri* (R. Kardeş, Ed.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Guterk, G. L. (1997). *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar* (N. Kale, Çev.). Ankara: Pegem Özel Eğitim ve Hizmetleri.
- Güven, İ. (1988). Türkiye Selçuklularında Medreseler. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 31(1), 125-146.
- İnan, K. (1991). Durkheim'in Eğitim Anlayışı. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 24(2), 511-518.
- Kesici, A. (2018). Durkheim'in Görüşleri Doğrultusunda Küreselleşme Olgusu ve Eğitimin Küresel İşlevi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(2), 977-988. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/494393>
- Kırpık, G. (2008). Bağdat Nizamiye Medresesi'nin Kuruluşu, Yapısı ve İşleyişi. *İslam Medeniyetinde Bağdat*, 685-698. https://isamveri.org/pdfdrq/D195120/2008/2008_KIRPIKG.pdf
- Köymen, M. A. (1977). Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri, I, Üniversiteler. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (IV), 75-125.
- Kurt, H. (2012). İslam'ın Akılcı Ekolü Mu'tezile. *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(2), 209-225. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/215079>
- Kütükoğlu, M. (2000). *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Macit, M. H. (2016). İdeoloji Üzerine Felsefi Bir Değerlendirme. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (26), 29-37. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/271701>

- Makdisi, G. (1970). Madrasa and University in the Middle Ages. *Studia Islamica*, (32), 255-264. <https://doi.org/10.2307/1595223>
- Mardin, Ş. (1997). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1990). XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmi Dini İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 4(3), 190-195. https://isamveri.org/pdfdrq/D00064/1990_3/1990_3_OCAKAY.pdf
- Ocak, A. Y. (2002). *Selçukluların Dinî Siyaseti*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı.
- Önal, R. (2018). Osmanlı Coğrafyasında Sünnî Düşüncenin Resmî İdeoloji Olarak Benimsenmesi Üzerine Sosyo-Jeopo-Teolojik Analizler. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 10(4 (22)), 1258-1275. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/611648>
- Parmaksızoğlu, İ. (1976). Medrese. İçinde *Türk Ansiklopedisi* (C. 23, ss. 370-372). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Ruby, C. (1991). Tarih Nedir? (B. Yediyıldız, Çev.). *Bellekten*, 55(213), 579-588.
- Shils, E. (1958). Ideology and Civility: On the Politics of the Intellectual. *The Sewanee Review*, 66(3), 450-480. <http://www.jstor.org/stable/27538749>
- Şimşek, H., & Yıldırım, A. (2021). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (12. bs). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Taşdemirci, E. (1988). Medreselerin Doğuşu, Kaynakları ve İlk Zamanları. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2), 269-278. https://isamveri.org/pdfdrq/D00199/1988_2/1988_2_TASDEMIRCIE.pdf
- Tekindağ, Ş. (1973). Medrese Dönemi. İçinde *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi* (ss. 3-54). İstanbul: Sermet Matbaası.
- Tezcan, M. (1985). *Eğitim Sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Topakkaya, A. (2007). İdeoloji Kavramının Tarihsel Gelişim Sürecine Kısa Bir Bakış. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XI(1-

2), 163-180.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ebyuhfd/issue/63147/960195>

Türer, A. (2011). *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Detay Yayıncılık.

What is Education? (1905). *The Journal of Education*, 62(13), 354-355.

<https://www.jstor.org/stable/42806698>

Yılmaz, M. F. (2020). *Gazâlî'nin Fikrî Gelişiminde Döneminin Siyasal ve Sosyal Yapısının Etkileri*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

<https://gcris.pau.edu.tr/bitstream/11499/35216/1/10351175.pdf>

Zeydan, C. (1913). *Medeniyet-i İslamiye Tarihi* (C. 3; Z. Megamiz, Çev.). İstanbul: İkdam Matbaası.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

History is the social collective consciousness that is the product of humanity's development and progress. In the creation of this common consciousness, three levels are essential: action, cognition and discourse and history emerges as a holistic and comprehensive (political, military, social, economic, legal, cultural, etc.) knowledge activity on such a ground. Within the scope and boundaries of history, history of education is a sub-branch of history that deals with the problem of how societies have tried to raise a human type with the ideas, institutions, programs and practices they have produced, developed and adopted about education and training from the earliest times to the present day. In this article, the effects and reflections of ideology with its political and intellectual approaches on education and training in madrasas with its organizational and intellectual aspects are examined and evaluated within the scope of the research and evaluation limits of the history of education.

The coming together of the concepts of education, madrasa and ideology on the plane of the madrasa-ideology relationship is based on the upbringing of the individual in these institutions with their real conditions of existence. Based on the data revealed by both conceptual and historical analysis, it is possible to evaluate the effect of ideology, which is the main problem of the study, on madrasa education with its positive content. First of all, we have stated that the

different aspect of this study from previous studies is the effort to evaluate the madrasa-ideology relationship by focusing on the positive aspects of this concept rather than the negative content and scope of ideology. In this sense, it is necessary to understand and make sense of ideology in this relationship in terms of transforming fears of uncertainty into "bearable anxiety", providing a space of "meaning" in social life, and finally being the "value" carrier of the secular world.

There are three basic propositions regarding the positive definition and use of ideology in the madrasa-ideology relationship. First, ideology (Sunni doctrine) has created a set of answers to the question "why are madrasas Islamic outposts?" against Bâtîni propaganda, offering defined concepts and solution-oriented designs with defined degrees of meaning and boundaries. The other is an important example of how ideology constructs our world. The prominent judgment in this step of the madrasa-ideology relationship is that Sunnism, the official ideology of the state, has opened a space of meaning to ensure the legitimacy of both the religion-state duality and the defense of Asharism as a middle way in the eyes of society. This space opened by the ideology (Sunni tradition) not only ensured the fusion of society and the madrasah, but also prepared the society to be united and alive against Bâtîni ideas. And finally, the Sunni tradition, that is, the official ideology, fulfilled the task of both opening a space of meaning and being a carrier of values through the programs and planning in the madrasas and the sensitivity towards the protection of social existence.

There are many studies on the relationship between madrasa and ideology around the negative definitions and uses of ideology. This is related to the fact that the negative meaning of the concept is more popular than its positive meaning. However, to evaluate ideology only with its negative definitions and uses and with the argument that it constantly feeds prejudices is to slice its aspect of being in life. Because every worldview, i.e. ideology, creates and perpetuates a certain way of perception, right or wrong, within itself. Moreover, the aspect of ideology feeding prejudices cannot be denied. But don't many other influences such as religion, tradition, power, myth, etc. also nurture rigid and harsh prejudices? As in the case of al-Ghazālî, it is obvious that it provides one with insight in making sense of the problems encountered in life. Therefore, it can be said that the important thing is to choose the more flexible, less tiring and less tiring one among the sharp, tiring and exhausting ones. The results of the Batinism-Sunnism or Mu'tazila-Asharism conflict are obvious. Therefore, in general terms, the madrasa-ideology relationship seems to be a plane of relationship that opens space for the realization of realities that remain in the shadow of rigid and harsh prejudices.

Method

In this study, the document analysis/literature scanning method, which is the method in which written materials (Turkish and English) containing information on the realities or realities aimed to be investigated, are analyzed. Accordingly, in accordance with the problematic of the study, the steps of document scanning, its definition, analysis and interpretation were followed (Şimşek & Yıldırım, 2021, ss. 187-202).

Findings

Two main findings are reached. The first is that the ideology, which breaks the natural definition, content and scope of the concept of education, has developed a socio-political attitude that functions with its institutions for the benefit of social reproduction. The other is that madrasas were instrumentalized in raising reasonable and acceptable individuals in line with the socio-political attitude and that the education and training provided there played an important role in social reproduction.

Conclusion and Discussion

In conclusion, it is possible to summarize the main result of the madrasa-ideology relationship, which we have evaluated within the problem and research boundaries of the history of education, as follows. The madrasa-ideology relationship is a field of position in the struggle of the state and Islam against internal and external threats, which is a historical mission. In this field, it is seen that ideology develops a socio-political behavior without conflicting with the natural definition, content and scope of education, and madrasas play an important role in the protection and continuity of the survival of the historical mission by instrumentalizing madrasas in raising reasonable and acceptable individuals compatible with this behavior.